

Az ótörök-ősmagyar kontaktus nyomai az ómagyar igeidőrendszerben és a birtokos szerkezetben

É. Kiss Katalin (PPKE és MTA Nyelvtudományi Intézet)

Bizonyítandó állítás:

Az ótörök-ősmagyar nyelvi kontaktus a magyar grammatikában is nyomot hagyott.

A nyelvtani kölcsönzés feltétele (a generatív nyelvelmélet szerint):

anyanyelvvelsajátítás kétnyelvű környezetben

Ótörök-ősmagyar grammatikai kölcsönzések:

1. az ómagyar összetett igeidők
2. a birtokviszonyjelet tartalmazó birtokos szerkezet
3. a familiáris vokatívusz
4. *a lustája, az ostobája* típusú nominalizáció

1. Az ómagyar összetett igealakok (*megy vala, ment vala, ment volna*) eredete

1.1. A sztenderd álláspont: latin hatás

Abaffy (1991, 109-110): „a *-t + vala* típusú múlt feltehetőleg a kései ómagyarban alakulhatott ki.” „A *0 + vala* típusú múlt ... a névszói, névszói-igei állítmányok mintájára jöhetett létre...

Az is lehetséges azonban, hogy a *0 + vala* paradigmasor a *-t + vala* paradigma hatására keletkezett. Eszerint kialakulásuk egymást követte; az előbbi feltevés szerint egymással párhuzamos is lehetett.”

Abaffy (1992, 157-163): ősmagyar eredetű, belső keletkezésű szerkezetek, melyek latin hatásra, a latin praeteritum imperfectum és praeteritum perfectum megfelelőiként terjedtek el. Idővel „ezek a szerkezetek automatizálódhattak, s olyankor is élt velük a fordító, amikor a latinban nem praeteritum perfectum volt”

Sárosi (2005, 367-368): „Az igeidőknek ez a bősége szinte bizonyosan csak az írásbeliséget jellemzi. Egyes igealakok egyértelműen a latin eredetik szó szerinti, mondhatni szolgai fordításainak az eredményei, és használatuk valószínűleg sosem terjedt az írott szövegeken, és azoknak is csak bizonyos típusain túlra. ...A latin hatásra visszavezethető, sokféle igeidő nagy része nem vert gyökeret az általános nyelvhasználatban: sokukat már csak mint a kódexirodalomra jellemző modorosságokat, nem szerencsés fordítási megoldásokat tartjuk számon.”

1.2. Érvek a sztenderd álláspont ellen

I. Nem a kései ómagyar korban keletkeztek:

- (1) a. *es odutta vola neki paradisumut hazoa. Es mend paradisumben uolov gimilcictul munda neki elnie.* (HB)
b. *turchucat mige zocoztia vola* (HB)

Elvárt jelentés

(1a): régmúlt; (1b): folyamatos múlt teljesítményigével = megghiúsult esemény

Elvárt gyakoriság

	folyamatos múlt (<i>megy vala</i>):	befejezett múlt (<i>ment vala</i>)
ómagyar (Abaffy 1983):	2-16%,	4-9%
mai angol (Joos 1964):	2,2%,	2%.

II. A magyar összetett igeidők nem lehetnek a latin praeteritum imperfectum és perfectum „szó szerinti” fordításai. A latin aktív igeragozásban nincsenek összetett múlt idők.

III. Az összetett igeidők nem csak az írásbeliséget jellemezték, l. az archaikus nyelvjáráásokat. 1953-ban gyűjtött csángó balladaszövegek:

- (2) Befejezett jelen:
Há' körülbe vette három fene farkas (Szegő 1988, 43)
- (3) Elbeszélő múlt:
S addig család, míg elcsalá (Szegő 1988, 73)
- (4) Befejezetlen múlt
Az idei borjat szájába viszi vala,
S e tavali borjat utána csalja vala (Szegő 1988, 43)
- (5) Befejezett múlt
Elaludtam vala
Álom vize martján (Szegő 1988, 48)

A csángó összetett múlt idők nem román példát követnek.

Csángó: *essere* segédige, személyrag a főigén

Román: *habere* segédige, személyrag a segédigén

IV. A mai magyar köznyelv is megőrzött egy összetett igealakot: *elmentem volna* (cond. perf.)

1.3. A magyar összetett igealakok ótörök hatásra keletkeztek

Az ómagyar igeidők:

(6) Befejezetlen jelen:	<i>ír-unk</i>	<i>kér-ünk</i>
Befejezett jelen:	<i>ír-t-unk</i>	<i>kér-t-ünk</i>
Egyszerű/elbeszélő múlt:	<i>ír-á-nk</i>	<i>kér-é-nk</i>
Befejezetlen múlt:	<i>ír-unk val-a</i>	<i>kér-ünk val-a</i>
Befejezett múlt:	<i>ír-t-unk val-a</i>	<i>kér-t-ünk val-a</i>

a befejezetlen aspektus jele: Ø

a befejezett aspektus jele: -t

a jelen idő jele: Ø

a múlt idő jele: -á/éAspektusjel:a főigén

Időjel: a segédigén

Személyrag: a főigén

Befejezett jelen (vs. elbeszélő múlt):

- (7) *Orpha megapola o napat & mégfordola. Rvt éggèşlè o napaua Kinç mōda Noemi*
Ime te rokonod mégfordolt (Bécsi kódex 2.)

Folyamatos múlt:

- (8) *mend Czudalyakuala Es halgatyakuala ewtett mykeppen angyalt* (Jókai-kódex 37)

Befejezett múlt:

- (9) *kykkewzewt uala nemynemew tusciabely vr ygen kazdag es nemes : ky Czudakert kyket*
zent fferenczrewl hallottuala nagy ayoytatossagot ew hozzaya fogadottuala : es zent
ferenczet lattny es hallany ygen kyuannyauala (Jókai-kódex 37)

Nyugati ótörök összetett igealakok (Erdal 2004, 244-246):

aspektusjelet és személyragot viselő főige + idő- vagy módjelet viselő létige.

(10) *öñdün sözlä -di är -di*
ö mond -MÚLT LÉTIGE -MÚLT
'ö mondotta vala'

(11) *te di -miz är -sär* (Róna Tas A. közlése)
mond -MÚLT-T/1 LÉTIGE -FELT.MÓD
'mondottuk volna'

Bereczki (1983): hasonló összetett igealakok a Volga-Káma vidéki török és finnugor nyelvekben. Személyrag a főigén, időjel a segédigén:

(12) Tatár: a. *aldäm* 'vevék'
b. *aldäm idä* 'vevék vala'

(13) Mari: a. *tolänam* 'jöttem'
b. *tolänam ä'l'e* 'jöttem vala'

(14) Udmurt: a. *mīniškem* 'mentem'
b. *mīniškem val* 'mentem vala'

A múlt időt az invariáns segédige, az aspektust a személyragozott főige jelöli:

(15) Komi
a. *muna vęli* 'megyek vala'
b. *munęma veli* 'mentem vala'

Csuvas: a segédige a főige+személyrag komplexumhoz agglutinálódott:

(16) *kalaräm* 'mondék'
kalasattämččä 'mondék vala'

1.4. Hogyan történhetett az átvétel?

Ugor-kori személyragozott -t képzős igenév az ősmagyarban: *Hadlaua choltat* (HB), és ma is:

(17) *(Rövid ideig) nyugtom volt*
nyugtod volt
nyugta volt
nyugtunk volt
nyugtotok volt
nyugtuk volt

Török hatásra újraelemzés:

(18) *mentem vala* személyragos igenév + létige → újraelemzés
→ *mentem vala* személyragos befejezett ige + múlt idejű segédige → analógiás kiterjesztés
↙ *megyek vala* személyragos befejezetlen ige + múlt idejű segédige
↘ *mentem* befejezett jelen idejű véges ige

1.5. A magyar – permi azonosság kérdése

Bereczki (1983): udmurt, komi, mari (mordvin):

szemtanúsági paradigmák: véges ragozott ige+ időjeles létige (ótörök mintára)

nem-szemtanúsági paradigmák: személyragozott igenév + időjeles létige (finnugor)

(19)	ómagyar:	udmurt:
Infinitivus:	<i>men-ni</i>	<i>mini-ni</i>
Jelen:	<i>megy-ek</i>	<i>mini-sko</i>
Befejezetlen múlt:	<i>megy-ek vala</i>	<i>mini-sko val</i>
Befejezett múlt:	<i>men-t-em vala</i>	<i>min-em val</i> (Winkler 2001)

Bereczki (1983), Róna Tas (1996):
magyar–bolgár–török érintkezés az Etelközben a VII-VIII. században.
Permi, mari – bolgár–török érintkezés a Volga-Káma vidékén a VIII. századtól.

2. A birtokviszonyjel eredete

Finnugor, mai obi-ugor birtokos szerkezet:

lexikális birtokos esetén jelöletlen: névmási birtokos esetén személyrag a birtokszón:

(20) a. <i>Juwan xo:t-na</i>	b. <i>xo:t-e:m-na</i>
Iván ház-ban	ház-am-ban

Volga-Káma vidéki finnugor nyelvek: lexikális birtokos esetén is személyragos a birtokszó.
Bereczki (1983): ótörök hatás

Ótörök birtokos szerkezet (Erdal 2004, 160 -164):

a birtokszó mind névmási, mind lexikális birtokos esetén személyragot kap.

3. személyű birtokossal nincs számbeli egyeztetés: *-(s)I* mind egyes, mind többes birtokossal.

Az *-(s)I* leszármazottai (csuvas *-ə-*, tatárban *-ä-*) is **mind egyes, mind többes** birtokossal állhatnak. A birtokos az ótörökben is és a csuvasban és tatárban is genitívuszban áll. Pl.:

(21)a. csuvas: *Pitərpur-ən purləχ-ə*
Pétervár-GEN gazdaság-BIRT
'Pétervár gazdasága'

b. tatár: *baškərtlar-nəŋ atlar-ä*
baskírok-GEN lovak-BIRT
'a baskírok lovai'

Korai ősmagyar: lexikális birtokos esetén jelöletlen birtokszó:

(22) *kezem, de: gyerek kéz*

Korai ómagyar: lexikális birtokos esetén is *-ja/je* a birtokszón:

(23) *petre zena-ia* 'Petre szénája' (Tihanyi Alapítólevél)).

Az ótörökhöz hasonlóan a *-ja/je* számban nem egyezik a lexikális birtokossal:

(24) a. ***a fiú kalap-ja - a fiúk kalap-ja***

vö.:

b. ***a kalap-ja - a kalap-juk***

Az ősmagyar egyes sz. 3. személyű *-(j)a/(j)e* személyrag birtokviszonyjellé elemződött át; az egyes szám 3. személyű birtokos személyrag szerepét a zéró vette át (l. Melcsuk 1965, Rebrus 2000, Bartos 2000, Kiefer 2000).

Névmási birtokos esetén birtokviszonyjel + személyrag:

(25) Többes birtok:

kalap-ja-i-m kalap-ja-i-nk
kalap-ja-i-d kalap-ja-i-tok
kalap-ja-i-Ø kalap-ja-i-k

(26) Egyes számú birtok:

(1-2. szem. ben birt. viszonyjel + személyrag fúzió)
kalap-ja-Ø kalap-j-uk

Lexikális birtokos esetén csak birtokviszonyjel:

(27) *a fiú kalap-ja a fiúk kalap-ja*

Bereczki (1983, 214): hasonló fejlemények a Volga-Káma menti finnugor nyelvekben: a lexikális birtokoson ótörök genitivusjel, a birtokszón invariáns birtokviszonyjel (udmurt *iz*, komi *-is*).

(27)a. udmurt: *tirlen nið-iz* 'a fejsze nyele'
b. komi: *saldatjoslən jurjas-is* 'a katonák feje'

A *-nak/nek* ragos külső birtokos közép- és dél-európai areális jelenség (szláv hatás? – vö. Haspelmath 1999):

(28) a. *Es oz gimilsnek vvl keseruv uola vize* (Halotti beszéd)
b. *Es micor èz fekət [feküdt] uolna iesusnac [ə mël'l'erè]* (Müncheni kódex 100rb)

3. Családi vokatívusz: *apja, anyja, nénje, bátyja*

Bereczki (1983): a csuvasban, a tatárban és a Volga-Káma vidéki finnugor nyelvekben rokonságnevekkel használt *-j, -aj, -äj* vokatívusz:

(29) csuvas: *akka – akaj* 'idősebb lánytestvér'
udmurt: *nene – nenej* 'anyuska'
mordvin: *at'a – at'aj* 'apa'

A magyar nyelvjárásokban is van a rokonságneveknek vokatívuszi alakja; toldaléka a *-ja/je* (itt nem birtokviszonyjel!):

(30) *Anyja! Édesanyja! Apja! Nénje! Bátyja!*

Erdal (i.m.) kétféle ótörök vokatívuszi partikula: az önálló *ay* és a *(y)a* toldalék.

(31) *äy mogočlar a* 'Ó Mágusok!' (Erdal i.m. 353)
a maxasatvī-ya 'Ó Mahasattva!' (Erdal i.m. 517)

Az *anyja, apja, bátyja -ja* toldaléka az ótörök *ya* vokatívuszi klitikum átvétele; a *nénje -je* toldaléka illeszkedéssel alakult.

4. A 3. személyű birtokos toldalék nominalizáló funkciója

Erdal (i.m. 163): az ótörökben a melléknév + 3. személyű birtokos toldalék az adott tulajdonság hordozójának megnevezésére szolgált.

(32) *ädgü+si*
jó+POSS.3SG
'jó személy'

Mai magyar: csak negatív melléknevekkel:

(29) *a lustája, a hülyéje, a bolondja, az ostobája, a csórója*

Hivatkozások

- Abaffy Erzsébet (1983) Latin hatás a XV-XVI. századi magyare igeragozásban. In: Balázs János (szerk.) *Areális nyelvészeti tanulmányok*, 113-179. Budapest, Tankönyvkiadó.
- Abaffy Erzsébet (1991) Az igemód- és igeidő-rendszer. In: Benkő Loránd (szerk.) *A magyar nyelv történeti nyelvtana I. A korai ómagyar kor és előzményei*, 104-121. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Abaffy Erzsébet (1992) Az igemód- és igeidőrendszer. In: Benkő Loránd (szerk.) *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1. A kései ómagyar kor. Morfematika*, 120-183. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Bartos Huba (2000) Az inflexiós jelenségek szintaktikai háttere. In: Kiefer Ferenc (szerk.) *Strukturális magyar nyelvtan III. Morfológia*, 653-762. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Bereczki Gábor (1983) A Volga–Káma-vidék nyelveinek areális kapcsolatai. In: Balázs János (szerk.) *Areális nyelvészeti tanulmányok*, 207-237. Budapest, Tankönyvkiadó.
- Bíró Bernadett (2004) Cselekvésnevek a vogulban. A nominalizációs skálán való elhelyezés problémái. In: Ágostonné Sággy Mária (szerk.) *LingDok 3. Nyelvész-doktoranduszok dolgozatai*. JATE Press, Szeged, 7-19.
- Erdal, Marcel (2004) *A Grammar of Old Turkic*. Leiden, Brill.
- Haspelmath, Martin (1999) External possession in a European areal perspective. In: Doris L. Payne–Immanuel Barshi (szerk.) *External Possession*, 109-136. Amsterdam/Philadelphia, John Benjamins.
- Joos, M. (1964) *The English Verb. Forms and Meanings*. Madison, University of Wisconsin Press.
- Kiefer Ferenc (2000) A ragozás. In: Kiefer Ferenc (szerk.) *Strukturális magyar nyelvtan III. Morfológia*, 569-619. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Melcsuk, Igor (1965) A magyar főnév birtokos személyragjainak morfológiai felépítéséről. *Magyar Nyelv* 61: 264-275.
- Nikolaeva, Irina (1999) *Ostyak*. Languages of the World 305. LINCOM EUROPA.
- Rebrus Péter (2000) Morfofonológiai jelenségek. In: Kiefer Ferenc (szerk.) *Strukturális magyar nyelvtan III. Morfológia*, 763-948. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Róna Tas András (1996) *A honfoglaló magyar nép*. Budapest, Balassi Kiadó.
- Sárosi Zsófia (2005) Morfematörténet. Az ómagyar kor. In: Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.) *Magyar nyelvtörténet*. Budapest, Osiris Kiadó.
- Szegő Júlia (1998) *Ismeretlen moldvai nótafák*. Budapest, Európa Könyvkiadó.
- Tompa József (szerk.) (1961-62) *A mai magyar nyelv rendszere*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Winkler, Eberhard (2001) *Udmurt*. Languages of the World 212. LINCOM EUROPA.